

Cənubi Azərbaycan və təhsil problemləri

Sakiba ƏLƏSGƏROVA

Azərbaycanın etnik-coğrafi bütövlüyünün çar Rusiyası və İran despotizmi tərəfindən ikiye bölünməsi bütün parametrlərdə milli-mədəni, ictimai-siyasi proseslərin yeni, həm də daha mürəkkəb mərhələyə daxil olması ilə nəticələndi. Özüni təşkil və tarixi bütövlüyün bərpası ən önəmli olaraq üfiqi və şaquli müstəvidə prosesin gedişini bir konsepsiya olaraq şüurlu hadisəyə çevirdi. Vətənpənar, etnik bütövlüyün özgürlük formulu birmənalı olaraq ədəbi-mədəni mühitin üzünə düşdü. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutaşını, M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Mahmudbəyov, M.Şah-taxtinski, S.Ə.Şirvani, S.M.Qənizadə və s. kimi böyük ziyalı ordusu bu prosesdə ana dili, məktəb, elm, təhsil, maarif məsələlərini başlıca olan kimi müəyyənləşdirdilər. H.Zərdabının "balalarımızın başa düşəcəyi sadə dildə əsərlər yaradaq" çağırışı geniş mənada mühiti hərəkətə gətirdi. Sinxron və diaxron yanaşmalarda həmin prosesin sərgilədiyi mənzərə etnik bütövlüyü maariflənmə müstəvisində bir konsepsiya olaraq görməklə, həm də onun hərəkətliliyinin təminatçısı funksiyasını yerinə yetirdi. Şimalda gedən proses Cənubda da eyni axarda biri digərinin davamı olmaqla (daha doğrusu, istiqamətləndirmə ilə) müxtəlif zaman kəsiklərində mücadilələrə, təşkilatlanmalara, yeni tipli məktəblərin yaradılması düşüncəsinin reallaşmasına həm də əsas verdi. Siyasi səviyyədə imperiya ideologiyasının reallaşdırdığı prinsip (ideologiya) alt qatda olanları zədələyərək, transformasiyaların gedişi özlüyündə kiçik dəyişikliklərə baxmayaraq mümkünsüz oldu.

Anadilli məktəblərin açılması, dərslərin yaranması, proqramların hazırlanması, mətbuat, söz azadlığı və s. kimi məsələlər bütün aspektləri ilə mücadilə səviyyəsində özünüdərkə və özünü-təşkilə yol açdı. M.F.Axundovun H.Zərdabiyə ünvanladığı tarixi məktub (1 yanvar 1977-ci il) bunun klassik nümunəsidir və orada vurğulan ki, "sən "Əkinçi" qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilət və səmərəsini anladığa təklif edirsən ki, elm öyrənin, elm öyrənin... Bizə de görək elmi haradan öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək, müəllimləri haradan alaq". Bütünlükdə XIX yüzilliyin məktəb, təhsil, dərslük problemlərini əhatələyən bu məktub Şimal və Cənub səviyyəsində böyük ziyalı mühitinin mücadilə apardığı əsas sahələrdən idi. Çünki məmləkət səviyyəsində baş verənlərin çözümlünün əsas səbəblərindən birisi məhz xalqın mariflənməsi ilə bağlı idi. Həsənəli xan Qaradağ, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Həsən bəy Zərdabi, Nəseh, Yusif Əfəndizadə, Məhəmməd Hadi, Əlisəttar İbrahimov, Əlabbas Müznib, Əlimişan Hüseynzadə, Əli Ülvi,

Arifə, Rabiə, Məhəmmədətağı Sidqi, Cabbar Əsgərzadə, Rza Sabit, Əlövsət Fərzəliyev, Əbdürrəhman Dai, Abdulla bəy Əfəndizadə, Məhəmməd Həsən Əfəndizadə və s. onlarla sənətkar öz yaradıcılığında müxtəlif aspektlərdən məsələyə həssaslıq göstərirdilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin ilk iki onilliyində olan canlanma Şimal və Cənub kontekstində nə qədər siyasi ideologiya baxışları ilə fərqlənsə də, ancaq imperialist məramı ilə eyni konsepsiyanı müəyyənləşdirirdi. Ona görə də coğrafi məkanın Şimal və Cənub timsalında düzənəldiyi proses biri digərinin davamı olaraq eyni problemin çözümlünü reallaşdırmağa yönəlirdi. Bütün olanlar baxımından ədəbi-mədəni və tarixi pedaqoji hadisələr bu zaman kəsiyində dövlət qarşısında həlli vacib məsələ olaraq qaldırılırdı. Yeni tipli məktəblərin Şimalda yaranması, rus-tatar məktəblərinin çətinliklə də olsa meydana gəlməsi tarixin zərurəti olaraq ağır-ağır reallaşdırdı. Onu da əlavə edək ki, bunlar həm də öz mahiyyətində dirçəliş üçün zəmin hazırlayırdı. "Doğrudur, Şərq orta əsrlərdə misilsiz və qüdrətli bir ədəbi-mədəni və elmi inkişaf yolu keçmiş, onun məktəb, maarif və elm ocaqlarının gur şöləsində böyük şəxsiyyətlər yetişmişdi. Şərq bəşər mədəniyyəti və elminə əvəzolunmaz dahilər, alimlər, sənət adamları bəxş etmişdi". Şimalda çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti bu və ya digər şəkildə ziyalı mühitinin hərəkətliliyində həm də islahatlara zorlanırdı. Maarifçilik hərəkəti, milli dramaturgiya, milli mətbuat, yeni tipli məktəblər, milli teatr və s. nikişafın qarşısının alınmazlığını diqqət önünə gətirirdi. "Məktəbü mədrəsədir elmi kamala yetirən, elmdir, gülsəni-imandır nəhali yetirən" (Nəseh) çağırışları bütünlükdə ədəbi-mədəni mühiti izləyir.

Cənubi Azərbaycanda gedən proseslərdə inqilab öncəsi və inqilab zamanı əhalinin maariflənməsi, elm, təhsil, məktəb, ana dili və s. məsələlər dövlət səviyyəsində həmişə ciddi şəkildə qaldırılmış və həllini gözləyən məsələ kimi bütünlükdə məmləkət üçün hərəkətliliyin güclənməsini zərurətə çevirmişdi. Milli hərəkət dövrü poeziyada da səsləndirilən tələblər sırasında da bunlar vacib olan kimi diqqət önünə gətirilirdi. Ələkbər Dəxuda, Əli Fitrət, İbrahim Zakir, Cəfər Kaşif, Fəxrəddin Məhzun, Mir Mehdi Etimad, Həbib Sahir, Həddad, Hilal Nasiri və başqalarının yaradıcılığı Cənub səviyyəsində problemlərin mürəkkəbliyini və xalqa qarşı yönələn məkrli siyasəti diqqət önünə gətirir.

Çıxdı məktəbindən bir cavan oğlan, Əl verib ayrıldı yoldaşlarından. O hərdən dəftəri açıb baxırdı, Öz ana dilinsə şeir oxuyurdu. Deyirdi: - Ey vətən, ey Azərbaycan! Mən Azər oğluyam, vüqarım sənə. Əlimə hər zaman qələm alanda, Dəftərə yazdığım şüarım sənə..

İ.Zakirin "Mənim ana dilim var" şeirindən verdiyimiz bu nümunə milli hərəkət dövrünün reallığını bütün parlaqlığı ilə özlündə ehtiva edir. Şeir mətndə informasiya, misranın fikir yükü reallığı ifadəyə köklənməklə, həm də orijinal bir ifadə forması ilə diqqət önünə gəlir. Situasiya daxili mənzərə məktəbdən qayıdan bir oğlanın Azərbaycan dilində şeir oxuması ilə faktlaşır və əfsosun buna münasibəti səviyyəsində dövrün reallığını ifadəyə yüklənir. "Qatı şovinist olan Rza şah azərbaycanlılara aid, bütün əlamətləri yer üzündən silmək proqramı ilə iş görərək, açıq və kütləvi şəkildə xalqa, onun dilinə, müstəqilliyinə, adət-ənənələrinə, ayrı-ayrı tayfalarına keçmiş tarixinə qarşı hücumlar, tərxiatlar mühiti

yaratmışdı. Bu qədim mədəniyyətə, elmə, ədəbiyyata malik ulu millətə kökləri, qaynaqları, adı, dili, övladları danılır, ünvanına əslə olmayan cəfəng fikirlər qondarılırdı". Ayrı-ayrı sənətkarların, ziyalı qruplarının siyasi rejim səviyyəsində yeritdiyi siyasətə qarşı narazılıq və etirazları, toplum təfəkkürü, vətənin bütövlüyü düşüncəsi mücadilə konsepsiyasının ana axarını müəyyənləşdirirdi. Sənətkarların bir-birinə olan ünvanlı məktubları cəmiyyətin reallıq timsalında sərgilədiyi mənzərəni, xalqın etnik müstəvidə aşağılanmasını, dövlətin fərsləşdirmə siyasətini açmağa və ona qarşı çağırış səciyyəsi daşıyırdı. Yuxarıdakı nümunə də reallığın tipik nümunəsi olaraq bir məktəbli səviyyəsində diqqət önünə gətirilir. Bədi örnəyin metadil mənzərəsi funksional strukturu ilə normativ səviyyədə bir neçə xətdə motivləşir.

I situasiya:

- a) məktəb, şagird haqqında verilən bilgi;*
- b) yoldaşlarından ayrıldıqdan sonra ana dilində şeir oxuyur;*
- c) "mən azər oğluyam, vüqarım sənə" söyləyir;*
- ç) müqəddəs vətənin işğalını dilə gətirir.*

II situasiya:

- a) arxasınca gələn əfsosun məktəblinin sözlərinə etirazı;*
- b) fars məmurunun (pasibanın) şagirdi sorğu-suala tutması, nə oxuduğunu öyrənməyə çalışması;*
- c) dəftəri, kitabları istəyib ora nə yazıldığını öyrənmək istəyi.*

III situasiya:

- a) məktəblinin pasibana (məmura) cəsarətli cavabı;*
- b) ana dili haqqında dedikləri;*
- c) ana dilini mən də, elim də çox sevirdi qətiyyəti;*
- ç) milli hökumətə üzv yazılması və s.*

Bədi mətndə mükəmməlliyi reallığı canlandırma, ekspressivliyi təmin etmə və mətnmühit münasibətlərində olanları poetexnoloji sistemin komponentləri ilə əks etdirmə imkanlarına bağlanır. Mətn və subyekt paradigmasındakı sıralanma etnik müəyyənliliyin formulu olaraq özünüdərk və özünü təşkil üçün əsas olur. Məlum olduğu kimi, "şeir dili onu yaradanlardan zərgər işi gözləyən zərif bir aləmdir. Odur ki, şeirdə sözlərin seçilməsi, vəznin ahəngdar və axıcı olması, vurğunun yeri və digər ünsürlər şeirdən xüsusi həssaslıq tələb edir". Məhz burada da bədi-estetik qayeni çatdırma bilək forma və üslub yüksək sənətkarlığı diqqət önünə gətirir. Sənətkar siyasi rejimin böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan bir topluma qarşı yeritdiyi tendensiyanı, transformasiya məramını bir məktəblinin simasında ortaya qoyur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əvəzsiz şairi M.Şəhriyar etnik şüur, milli mövcudluq anlamında yaratdığı poetik örnəklərlə xalqın ruhunu ayağa qaldıracaq bir funksiyada görünür. Rejimin ana dilinə, milli-mənəvi dəyərlərə qənim kəsildiyi bir zamanda "Heydərbabaya salam", "Türkin dili", "Səhəndə məktub", "Aman ayrılıq" və s. kimi şeirləri yaratması Şimal və Cənub səviyyəsində milli hərəkətliliyin və milli özgürlüyün devizi olaraq ortaya çıxdı; bütünlükdə etnosun ruhani dünyasını hərəkətə gətirməklə həm də məşəl, mayak funksiyasını yerinə yetirdi.

Türkün dilinə sevgili əhsaslı dil olmaz, Ayrı dilə qatsan ədəbiyyat əsil olmaz. Öz ləfzini farsa, ərəbə qatmasa şair, Şeir oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz..

Bu poetik örnəyin yaratdığı və əhatələdiyi məzmun etnik milli mənsubluğun dövlət səviyyəsində transformasiyalara məruz qaldığı zaman hüduqlarında, fars rejiminin azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi siyasətin mahiyyətinə ən parlaq bir cavab olaraq ortaya çıxdı. Dil, elm, təhsil, maarif strateji hədəf olaraq həmi-

şə milli ideologiyanın bütövlük formulasını müəyyənləşdirir. Etnik milli mədəniyyətdə təzahür edən arxetiplər, sakral düşüncədə oturuşmuş modellər sonrakı tarixi dövrlər üçün fəaliyyətin ana axarını müəyyənləşdirir. M.Şəhriyarın da yaradıcılığı bu prinsip üzərində yaranmış boşluğu doldurmaq, fars siyasi rejimi ilə qarşıdurmalara mövqə nümayiş etdirmək üçün vasitə olur, daha doğrusu, missiya funksiyasını yerinə yetirir. Şairin ayrı-ayrı sənətkarlara məktub-müraciətləri təkcə ədəbi prosesə istiqamət vermək xarakteri ilə məhdudlaşmır, həm də geniş mənada bütünlükdə ictimai-mədəni mühiti istiqamətləndirir və rejimə mövqə sərgiləyə bilmək gücü ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. "Heydərbabaya salam" xalq və bütünlükdə siyasi rejim kontekstində gedən prosesin mürəkkəbliyində vulkan kimi püsgürdü və bütün sualların cavabı olaraq ortaya çıxdı. Özlüyündə reallığı əks etdirmə gücü ilə yeni mərhələ, milli intibahın müəyyənlilik kodu olaraq işarələndi.

XIX yüzilliyin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayan hərəkətlilik milli mücadiləni bir konsepsiya olaraq sistemli şəkildə işləməyin və həyata keçirməyin ana axarını müəyyənləşdirdi. Məktəb, təhsil, elm, maarif, ana dili, mətbuat və s. kimi problemlər bütünlükdə cəmiyyət boyu tələb olaraq rejim səviyyəsində qaldırılmağa başladı. Şimal və Cənub səviyyəsində gedən proses etnik mənsubluğu aparıcı xəttə çıxarmaqla dil, mədəniyyət, məktəb, təhsil sahəsində qalaqlanmış problemlərin həllini başlıca olan kimi diqqət önünə gətirirdi. Onu da əlavə edək ki, bu təkcə poeziyada deyil, nərsədə, publisistikada da eyni səviyyədə aparıcılıqla özünü göstərir. Məsələn, Təbrizin Surxab şəhərində anadan olmuş M.Ə.Talıbov "Əhmədin kitabı"nda bu məsələləri çox həssaslıqla diqqət önünə gətirir. "Əhməd ağa bu gün səhər tezdən yanıma gəldi. Neçə vərəq kağız, iynə və sap da özü ilə gətirmişdi. Ədəb qaydalarını yerinə yetirdikdən sonra onları mənim qarşıma qoydu və xahiş elədi ki, onun üçün bir dəftər tikəm.

-Sən dəftəri neyləmək istəyirsən? -deyə ondan soruşdum, -yəqin, gündə neçə dəfə ağlamağın yazacaqsan, yaxud oynamaq üçün topladığın daşların sayını qeyd edəcəksən. Bəlkə bacım Mahru-xun və həkim Mirzə Nəsinin şəklini çəkəcəksən?..

-Mən indi ağlamağın sayını azaltmışam, -deyə Əhməd cavab verdi -daşlarını da indi bu saat sayıb Mahru-xa tapşırıram. Dəftər hazırlayıram ki, Mahmudla məktəbə gedim və onun müəllimi mənim üçün əlifba yazsın.

-Mənim gözümlə işi, dedim oxumaq sən üçün hələ tezdür. Əgər Mahmud dərs verən axund yer üzündəki başqa mədəni ölkələrin məktəblərindəki müəllimlər kimi pedaqoji təhsil alıb, müəllimlik hüququ qazanmaq üçün imtahan vermiş olsaydı, bizim təhsil ocaqlarımız mədəni millətlərin təhsil ocaqlarını kimi olsaydı, bizim əlifbamız başqalarının əlifbasının onda biri qədər asan olsaydı sən məktəbə gedib dərs oxumağınə razılıq verərdim. Lakin əlifbamız o qədər çətin, təlim vəziyyətimiz o qədər yaramazdır ki, mən üç il bundan belə, sən məktəbə getməyənə icazə verə bilmərəm". Görkəmli ədibin söylədikləri mövcud situasiya səviyyəsində bütün problemləri əhatə etmək gücü ilə müəyyənləşir. Burada Əhmədin atası ilə arasında olan söhbət, Əhmədin məktəbə getmək istəyi və atanın isə mövcud vəziyyət anlamında ortaya qoyduğu mənzərə bütün aspektləri ilə diqqət önünə gəlir və Şimal-Cənub timsalında təhsilin problemlərini təfəsilatı ilə açıqlayır.

(Davamı 5-ci səhifədə)

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

a) "dərs verən axund"un heç bir pedaqoji səriştəsinin olmaması;

b) mədəni ölkələrdə məktəblərdəki müəllimlərin pedaqoji təhsili;

c) müəllimlik hüququnu qazanmanın işarələdiyi məzmun;

ç) təhsil ocaqlarının məmləkətimizdəki mənzərəsi;

d) əlifbamızdakı mürəkkəbliklərin ortaya qoyduğu təsəvvür;

e) təlim vəziyyətinin mövcud vəziyyətdəki problemləri;

ə) son olaraq Əhmədın məktəbə gətirməsinin səbəbləri və s.

Bütün bunlar, təkrar deyək ki, tək-cə Əhməd təmsalında olanları problem olaraq əhatələmir, əksinə bütünlükdə məmləkət səviyyəsində təhsilin vəziyyətini parlaq şəkildə əks etdirir. Cənubda və Şimalda gedən proses ziyalıların Azərbaycanın düşdüyü situasiyada mənzərəsini və ən əsaslı olan kimi vaxtında həllini zəruriləşdirir.

M.F.Axundovun müasirlərinə ünvanladığı məktublar, M.Şahtaxtının, H.Zərdabının, S.Ə.Şirvaninin, Ünsizadə qardaşlarının, A.Səhhətin, M.Mahmudbəyovun, S.S.Axundovun, C.Məmməd-quluzadənin, M.Ə.Sabirin, M.T.Sidqinin, Ə.Haqqverdiyevin, S.M.Qənizadənin və başqalarının apardığı mücadilə xalqın maariflənməsi, məktəb problemlərinin yönəlməsi. M.T.Sidqinin "Həkimanə sözlər"ində vurğulayır ki, "məktəbi tərbiyəmizə təşrif gətirənlərə hər

yəsində aparıldığı bütün zaman kəsiklərində əsas götürülən məsələlər sırasında ana dili həmişə diqqət önündə saxlanmış və etiraz dalğalarının hərəkətliliyi üçün əsas olmuşdu. Etnik şüurda oturuşmuş milli mənsubluq düşüncəsi siyasi hakimiyyəti konstruktiv dəyişikliklərə məcbur etsə də, fars şovinizmi buna şərait yaratmamaq yolunu tutmağa üstünlük verirdi. Səttərxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani də öz mücadilə proqramında dil, məktəb, təhsil və s. məsələləri əsas olaraq götürürdü. "İslahatın həyata keçirdiyi ən mühüm iş Rza xan diktaturasının amansızlıqla sıxışdırıldığı Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi idi". Milli hökumət səviyyəsində aparılan işlər bütünlükdə Cənubi Azərbaycan səviyyəsində canlanmaya səbəb oldu və gedilən proseslərin dönməzliyini göstərdi. Ana dilində təhsil almaq hüququ bərpa olunmaqla, həm də bütünlükdə məmləkət səviyyəsində idarə, təşkilat, müəssisələrin Azərbaycan dilində işlərini qurması bir prinsip olaraq əsas götürüldü. "Tezliklə maarif vəzirliyinin qərarı həyata keçiriləcək I-IV siniflər üçün Azərbaycan dilində kitablar çap olundu. Dərs kitablarında ən qədim dövrlərdən üzü bəri məşhur xalq qəhrəmanları, pedaqoqlar, şair-yazıçılar haqqında ibrətamiz, uşaq psixologiyasına uyğun hekayələr, sülhə, birliyə, humanizmə, dostluğa, vətən sevgisinə aid parçalar verildi. İbtidai və orta məktəblərlə yanaşı Təbrizdə Dövlət Darülfunu da açıldı. Bu, Tehrandan sonra İran dövləti ərazisində

mində bir məram olaraq özünü göstərmişdir. Cənubi Azərbaycan poeziyası da bunların mahiyyətində duranların nəyə xidmət etdiyini dərk etməklə həm də ona qarşı duracaq bir mücadilə cəbhəsinin formalaşması xəttinə üstünlük verir və işini bunlar üzərində qururdu. "Qoymadılar dərs oxuyub aydınlaşdırıb anlayasan" (H.Sair) reallığı yaradıcı mühit dərk etməklə, onun mahiyyətini bütünlükdə xalqa çatdırmağa çalışır, maariflənməni, təhsili, məktəb, tərbiyə məsələlərini problem olaraq qoymaqla, həm də onun həllinə çalışırdılar. Şəhriyarın "Eyvay, anam", "Heydərbabaya salam" və s. şeirləri bütünlükdə ruhun oyanışında və sonrakı proseslərin gedişində proqram funksiyasını yerinə yetirdi. "Poema İran mühitində Azərbaycandilli poeziyanın qələbəsi olmaqla yanaşı, bu mühitdə Azərbaycan dilini öyrənmək üçün də zəruri ehtiyacın əsasını qoydu. Çünki "Heydərbabaya salam" poeması elə bir sadə, incə tərzdə yazılmışdı ki, hətta farslar özləri belə bu əsəri oxumaq üçün Azərbaycan dilini öyrənirdilər". Bütün problemləri içərisindən keçirən, acıların qaynağını siyasi hakimiyyətin idarəetmə konsepsiyasında bir prinsip olaraq gören və müəyyənləşdirən ədəbi mühit "yaxşılığı əlimizdən aldılar, yaxşı bizi yaman günə qoydular" mənzərəsini geniş auditoriyaya çatdırmaq yolunu tuturdu. "Milli hökumətin qələbəsi ilə sonra bu dil qarşısında qoyulan qadağaların qismən azalması bütün İran dairəsində Azərbaycan dilli ədəbiyya-

işlər Milli hökumət dönəmində də bir prinsip olaraq əsas götürülmüşdü. Həsən Rüşdiyyənin açdığı məktəb bütünlükdə mütərəqqi dünyagörüşlü şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını bir prinsip olaraq əsas götürürdü. Tədris sahəsində islahatların keçirilməsini əsas götürən ziyalı mühiti bütünlükdə on doqquzuncu yüzilliyin ortalarında bu sahədə işlərin görülməsini dövlət səviyyəsində qaldırmağa üstünlük verirdi. Cənubda böyük müəllim, maarifçi Həsən Rüşdiyyə "Vətən dili" dərsliyi ilə nümunəyə çevrildi və görüləcək işlərin perspektivlərini bu dərsliyi ilə diqqət önünə gətirdi. Açdığı məktəbdə ana dilini tədris edən ədib atdığı addımlarla bütün çətinliklərə baxmayaraq (siyasi mühitin təqiblərinə) prosesin dönməzliyini göstərdi. H.Zərdabının yaradıcı mühitə ünvanladığı çağırışlar (uşaqların başa düşəcəyi əsərlər yaradaq) Cənubda Həsən Rüşdiyyənin təmsalında öz töhfələrini verdi. Müxtəlif üslublarda zaman-zaman yazıb yaratmış və özünü təsdiqləmiş ədiblər uşaq üçün folklor ədəbiyyatı tərzində əsərlər yaratmaqla ədəbiyyata töhfələrini verdi. Məsələn, C.Ə.Bağçaban satirik üslubu ilə Cənub mühitində tanındığı halda, mövcud boşluğu, ehtiyacları doldurmaq, aradan qaldırmaq məqsədi ilə uşaq üçün dərsliklərə düşəcək örnəklər yaratmağa üstünlük verdi. M.Şəhriyar bütünlükdə Cənub təmsalında olanları "ürəyimdən xəbər alsan necə keçdi ömrün, göz yaşla yazacaq: dün günüm ağlar keçdi" səviyyədə

nə qədər razılıq göstərsək, xəcalət qalacaq. Buna görə bizlər də onlardan üzr istəyirik". Göründüyü kimi, problemlərin həllini, aparılan mücadilənin ümumi konsepsiyasında müəyyən olmuş və əsas olan məsələlərdən birisi dil, təhsil, maarif və məktəb problemlərinin həll olunması idi. Xalqın maariflənməsi, toplumu dərk və vətənpərvərlik düşüncəsi ancaq və ancaq mədəni səviyyənin yüksəldilməsindən, özünüdərk və özünü nüfuzlandırma keçirdi. Ona görə də qalaqlanmış problemlərin həllində Cənubi Azərbaycanda gedən proseslər boyu bunnlar həlli vacib məsələ hökumət səviyyəsində qaldırılırdı.

Milli hökumət hərəkət boyu və fəaliyyəti dövrü bütün iqtisadi, siyasi sahədə verdiyi mütərəqqi qanunlar və həyata keçirdiyi layihələrlə yanaşı, mədəni müstəvidə də ciddi tədbirlər pake-ti ilə perspektivləri geniş ictimaiyyətə bəyan elədi. Siyasi hakimiyyətin zaman-zaman sıxışdırıldığı Azərbaycan dili hərəkətin qələbəsindən sonra dövlət dili elan olundu, şəhər və kəndlərin tarixi ad statusu bərpa olundu, bütün təşkilat və idarə, müəssisə adlarının Azərbaycan dilində yazılmasına qərar verildi. Beləliklə, xalqın ana dilində təhsil almaq hüququ inqilabın qələbəsinin ilk günlərindən bərpa olundu və perspektiv işlərin sonrakı fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdi. "Dil haqqında qərar" (6 yanvar 1946-cı il) tarixi ədalətsizliklərin aradan qaldırılması kontekstində ilk addım idi. Həmin dövrdə maarif vəzirinin verdiyi tarixi əmr bunun göstəricisidir və orada vurğulanır:

"1. Bütün milli və dövlət mədrəsələrində Azərbaycan dilində təlim və tərbiyə işlərini qurmaq üçün hazırlıq aparılsın.

2. Birinci maddənin icrası üçün Azərbaycan maarif vəzəratı yanında milli tədris kitabları təsis etməkdən ötrü dərs kitabları şöbəsi yaradılsın.

3. Bir aydan gec olmamaq şərti ilə I-IV siniflərin bütün dərslikləri çapa hazırlansın". Farslaşmanın dövlət səviyyə-

açılan ikinci darülfunun idi". Bütün bunlar Milli hökumət dönəminin Azərbaycançılıq və dövlətçilik şüuru müstəvisində alt qatda olanların bazis səviyyəsində izharı idi. Poeziya isə aparıcı funksiyası ilə bu ruhun qorunmasına və maarifçilik kontekstində xalqın birliyinin aliliyini dərkə köklənirdi.

Aparılan mücadilə ezoterik (daxili) və ekzoterik məzmunu ilə problemin dekonstruksiya səviyyəsindən bərdəfəlik həllinə qədər ciddi qərarlılığı diqqət önünə gətirirdi. "Qızıl üstə rəvadır və rə can millətimiz" deyən M.Məzun əlavə edirdi ki, "bu qədər mədəni-sərvətlərimiz, boş dolanaq". Bu, alman, ingilis, fransız, ABŞ imperalistləri ilə əlbir olub xalqı səfil vəziyyətində yaşamağa təhrik edilən siyasi hakimiyyətə qarşı ucaldılmış haqq səsi idi. "Açıldı məclisi-milli, vətən bir növbəyə oldu" düşüncəsi ilə çıxış edən poeziya Ə.X.Darrai, M.Məhzun, M.Şəhriyar, S.Behrən-gi, Sönməz, Səhənd, H.Sahir, A.Bariz və onlarla başqalarının təmsalında xalqın mürəbbisi funksiyasını yerinə yetirirdi. H.Sahir "Tərəhhata inanma" şeirində Azərbaycan dilinin şirinliyi və zənginliyi anlamında öz düşüncələrini geniş oxucu kütləsinə çatdırır və onlar səviyyəsində qətiyyətli mövqeyini ortaya qoymağa üstünlük verir:

Bizim türki şirin dildir,

Xoş sədali zəngin dildir.

Dil - günəşdir, işıq saçır,

Səadətə qapı açar,

Yadın dili: "boyunduruq"

Azərbaycan dilinin zənginliyi onun həm də qədimliyinin göstəricisidir, etnik ruhun ifadə kodudur, yad, şivnist imperiyanın böyük bir xalqa qarşı yeritdiyi siyasət onun dilini və bütünlükdə mənəvi dəyərlərini sarsıtmağa yönəlmişdi. Proqramlaşdırılmış konsepsiyada imperiya müflisləşməni, savadsızlığı, elm və təhsilə buganəliyi məqsədlə şəkildə həyata keçirməyə üstünlük verirdi.

Cəhalət, gerilik, işsizlik, aclıq, səfəllət bütün imperiyanın idarəçilik siste-

tin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu illərdə ayrı-ayrı mətbu orqanlarında Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin qədimliyi, onun müstəqil ədəbiyyat və mədəniyyətə malik olması və s. məsələlər işıqlandırılırdı. Bu da özlüyündə İran mürtəcelərinin tarixən Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə total hücumları nəticəsində itkilərin aradan qaldırılması, tarixi həqiqətlərin aşkarlanmasına xüsusi xidmət göstərirdi"

Milli oyanışın hərəkətliliyi aşağıdan yuxarıya bütünlükdə Cənubi Azərbaycan boyu ayaqlaşmanı və muxtariyyət verilməsindən söz azadlığına, Azərbaycan dilində mətbu orqanlarının yaranmasına, maariflənmə işinin düzgün qurulmasına qədər geniş bir tədbirlər paketini əhatələyirdi. Az bir müddət içərisində "Azərbaycan", "Azad millət", "Cavanlar", "Günəş", "Qələbə", "Yeni Şərq", "Urmiya", "Cövdət", "Şairlər məclisi", "Azər", "Azərbaycan ulduzu", "Vətən", "Maarif", "Şəfəq", "Demokrat" və s. kimi mətbu orqanlarının yaranması və fəaliyyəti milli düşüncənin oyanış dalğası olaraq əlçatmaz bir möhtəşəmliyi sərgiləyirdi. Azərbaycan dilində geniş oxucu kütləsinə ünvanlanan bu mətbu orqanlarında yazılan yazılar bir istiqamətdə publisistik üslubun formalaşması baxımından əvəzsizliklə diqqət önünə gəlirsə, digər istiqamətdə bütünlükdə gediləcək yolun məzmunun konseptual şəkildə cızırıldı. Gedən proseslər Azərbaycan dili müstəvisində üslubların şəbəkəli şəkildə əhatəliliyini, yazışmalar baxımından rəsmi üslubun, işgüzar deyim tərzinin formalaşmasını da bir prinsip olaraq diqqət önünə gətirir.

Şimalı və Cənublu XIX əsr boyu davam edən yeni tipli məktəb məsələsi, dərslik problemi, müəllim kadrların yetişdirilməsi, ana dilində tədrisin aparılması, mütərəqqi dərs üsulları ilə tədrisin qurulması, anlaşılıq mətnlərin uşaqlara aşılması, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təlqini istiqamətində aparılan

sində bütün təfsilatı ilə şeirə gətirir və "bir çibandır çıxıbdır gözələn qaş arasında" deməklə reallığı ortaya qoyur. M.M.Çavuşinin "Bülbülün arzusu", A.Barizin "Qış gəlir", "Şum həyat", "Eldayağına salam", "Kef çəkməli günlər", H.Tərlanın "Azərbaycan əncümənininə", Y.Şeydanın "Böyük amil", "Qan bayrağı", M.Dirəşinin "Vətən eşqi", "Şanlı həqiqət", Sönməzin (Kərim Məşrutəci) "Səhənd kimdir", "Mən ana deyəndə" və s. poetik örnəklər bütünlükdə Cənub səviyyəsində prosesin mahiyyətini, milli mücadilənin fundamental məfkurəçilik mənzərəsini aydınlaşdırır.

Könlüm quşu oxur vətən gülünən,
Gül necə ki, gülər öz bülbülünən,
Sözlərimi yazdım xalqın dilinən.
Odur adım ürəklərdən silinməz,
Yazılmasa dilin qədri bilinməz.

Cənubi Azərbaycan səviyyəsində milli mücadilənin ana axarı azərbaycançılıq, vətənçilik, dil, milli-mənəvi mədəniyyətin uca tutulması prinsipinə bağlanır. Ədəbi-mədəni mühit bütün paradigmatik səviyyəsi ilə mahiyyəti ortaya qoymağa, imperiya məfkurəsinin məqsədyönlü strateji hədəflərinə qarşı mövqə nümayiş etdirməyi əsas götürür. Savalanın (Həsən Məcidzadə) "Elimizdən, dilimizdən", "Hədər olmaz", Kəriminin (Mirzə Hüseyn) "Qələmədi qələm" və başqaları yaratdığı poetik örnəklərdə toplum təsəvvürlərini bir bütöv olaraq təqdimə üstünlük verir. Adsızın (Əli Şərif Dilçuyi) "Dilim" şeirində "çox çalışır düşməni ki, ərsədən çıxсын" düşüncəsi bütünlükdə siyasi mücadilənin mahiyyətini, fars şovinizminin nələrə kökləndiyini və xalqın bu mübarizədə bariz mövqeyini ortaya qoyur. Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda poeziya müstəvisində ana dili, mətbuat, söz azadlığı, məktəb və təhsil problemlərinin geniş kontekstdə funksional səciyyəsinə aydınlaşdırır.